

Божидар
В. Зарковић*

Универзитет у Приштини
са привременим седиштем
у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за историју

Сакралне структуре Призрена као елемент привредног и урбаног развоја

* bozidar.zarkovic@pr.ac.rs

Апстракт: Призрен је био један од ретких градова који се нашао у држави Немањића гођово на самом њеном почетку – српској држави га је прикључио Стефан Првовенчани. Сјачије урбаног насеља имао је још у време Василија II Бугароубице, а јачије је и приликом оснивања Српске православне цркве 1219/20. године, када је (ј)осјачио сјачије истогиме епархије. Такав сјачије је задржао јачије средњег века, али и касније, за време турске властине и све до најновијег времена. Као град и епархијско сјачије, Призрен је имао више цркава, а број им се увећавао јачије средњег века. Српски владари и властела су у самом граду и његовој околији и јачије околији јачије нове цркве и обнављали сјачије. Оне су Призрену давале сјачије изглед, али су јачије и на развој урбаних јачије. Цркве и манастири су, јачије духовног сјачије, били и јачије центри са јачије економском функцијом, која се развила из јачије намере и обавезе кјачије да цркви и, нарочито, манастиру обезбеде услове за њихово нормално функционисање. Највеће јачије у Призрену и његовој околији имали су манастир Свети арханђели и црква Богородице Љевишке. Поред великих јачије у селима, ове цркве су имале своје зграде, радионице и јачије у самом граду, као и разноврсне јачије. Најзначајнији јачије долазили су од одржавања јачије и јачије – манифестација које су у град доводиле велики број јачије, чије је јачије и деловање јачије на урбани развој. У раду се указује на урбане елементе који се срећу у Призрену, а који су јачије са његовим црквама, као и на јачије који су јачије и урбаном развоју овог града.

Кључне речи: Призрен, Свети арханђели, Богородица Љевишка, средњи век, јачије и урбани развој, град, цркве, манастири.

Abstract: Prizren was one of the rare towns that found itself within the state of the Nemanides almost at its very beginning – it was added to the Serbian state by Stefan the First-Crowned. It had a status of an urban settlement already at the time of the reign of Basil II Porphyrogenitus, which was also confirmed during the founding of the Serbian Orthodox Church in 1219/20 when it became and later on remained the seat of the diocese of the same name. It retained such a status during the entire Middle Ages, as well as later, during the times of the Ottoman rule, up until the most recent times. As the city and the diocese seat, Prizren had several churches, the number of which increased during the Middle Ages. Serbian rulers and noblemen had new churches built and old churches restored in the city itself, as well as in its broader surroundings. They gave Prizren a specific look and they also impacted the development of the urban circumstances. In addition to being spiritual centres, the churches and monasteries were also economic centres with strong economic function that developed from the original intent and obligation of the ktetors to provide the given church and, especially, the monastery with the conditions for their normal functioning. The largest estates in Prizren and its surroundings belonged to the Holy Archangels Monastery and the Church of the Holy Virgin of Ljeviša. In addition to the large estates in villages, these churches also had their buildings, workshops and men in the city itself, as well as diverse income. The most important income came from the panegyris and marketplaces – the events that brought a large number of people to the city whose presence and actions impacted the urban development. The paper points at the urban elements encountered in Prizren which are linked to its churches, as well as to the processes that contributed to the economic and urban development of this city.

Key words: Prizren, Holy Archangels, Holy Virgin of Ljeviša, Middle Ages, economic and urban development, town/city, churches, monasteries

¹ Динић 2003: 681.² Катић 2018: 106.³ Благојевић 1992: 77; Mrgić 2011: 254–255; Петровић 2015: 140.⁴ Петровић 2015: 142.⁵ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 103 (старосрпски), 134 (савремени).⁶ Мишић 2015: 323–324.⁷ Theiner 1968: 408.⁸ Новаковић 2003: 92–96.⁹ Седиште епископа у градовима регулисано је одлукама сабора у Сардици (343) и Лаодикеји (363/364). Канон 6. сабора у Сардици каже: „Не треба уопште постављати епископе у неко село (= мало место) или мали град у коме је довољан и један презвитер. *Није потребно имамо постављати епископа, да се не омаложавља име и власт епископа* (подвукао Б. З.). Него ... обласни епископи имају постављати епископе у оне градове где су и пре били епископи. А ако се нађе неки град да се толико увећао бројем народа, да се сматра достојним епископије, нека га и добије“, Еп. Атанасије 2005: 171–172. Шести помесни сабор одржан у Лаодикији 363/364. године потврдио је ту одлуку у 57. члану, где се каже: „Не треба у малим местима и селима постављати епископе, него периодевте“, Еп. Атанасије 2005: 169.¹⁰ Јанковић 1985: 31.¹¹ Новаковић 2003: 94, 98.

Урбани развој није текао свуда подједнако и имао је специфичности везане за поједине области. Српске земље се, тако, деле на три зоне: приморску, централну и јужну, у којима су се урбана насеља развијала на различите начине.¹ Призрен је и по томе специфичан, јер се налазио у пограничној области – постанком је припадао јужној зони, али је врло рано припао Србији и развијао се заједно са градовима централне зоне. Иако се у српској држави нашао још за време Стефана Првовенчаног, Призрен је још дуго задржао многе елементе византијске градске управе. То је један од ретких градова у унутрашњости Србије који је чувао везе са својим византијским коренима. У Светоарханђеловској хрисовуљи Призрен се увек назива градом и тај епитет је у говору народа јужне Метохије задржао до најновијег времена. Била је то развијена градска средина, привредни, административни и духовни центар шире области.² Као град имао је управне целине метох и област. Метох је била ужа територија под непосредном управом града и његове границе су допирале до удаљености од 2 до 6 km, док је област обухватала ширу околину и њена дужина је била 22 до 25 km, а ширина је била нешто мања.³ Површина призренског метоха је била око 50 km².⁴ Град се налазио на крају Зетског пута, који је био најкраћа веза Приморја и централног дела државе. Одавде се пут рачвао у разне правце, а у Светоарханђеловској хрисовуљи помиње се „... старим путем који води из Призрена у Трепчу“.⁵ Његов положај и корени су утицали на то да у првој половини XIV века постане најзначајнији град и трговачко средиште у унутрашњости Србије. У граду су биле јаке и бројне колоније трговаца, од којих су најбројнији били Дубровчани и Которани. Дубровачка документа бележе већи број присутних трговаца из града под Срђем.⁶ Због великог броја Дубровчана у Призрену је био стални дубровачки конзул. Колонија Латина је имала две римокатоличке цркве, а ту је било и седиште римокатоличке епархије.⁷

Урбани карактер Призрена је неспоран и потврђен веома рано, већ повељом Василија II Бугароубице издатом 1019. године. Наиме, византијски цар је након уништења Самуилове државе издао три повеље којима је регулисао питање обима и надлежности Охридске архиепископије. Међу бројним суфраганима ове архиепископије налазила се и Призренска епископија.⁸ Помен епископије у Призрену сведочи о урбаном карактеру овог места, јер је познато да црквени канони прописују смештај епископа у граду како се не би профанисала његова функција.⁹ Призрен је остао седиште епископије и кад је град за време владавине Стефана Првовенчаног потпао под српску власт, а ништа се није променило ни оснивањем Српске цркве 1219/20. године. У Призрену је била једна од „стarih епископија“, која је наставила живот у крилу нове цркве.¹⁰ Поред ње, старе, наслеђене епархије биле су у Липљану, који се у Василијевој повељи из 1019. године помиње иза Призрена, на 16. месту, и у Расу, помнуту у наредној повељи из 1020. године.¹¹

Урбани карактер Призрена потврђен је 1072. године, када су устаници против византијске власти предвођени Ђорђем

¹² О овом догађају в. Живковић 2000: 35–57; Живковић 2006: 91–93; Ћирковић 1981: 190–191 (С. Ћирковић); Бешић, Гарашанин, Гарашанин, Ковачевић 1967: 392–393 (Ј. Ковачевић).

¹³ Острогорски, Баришић 1966: 179–184 (Б. Радојчић).

¹⁴ О најновијим настојањима да се писање историјских извора доведе у склад и хронолошки ред в. Пириватрић 2015: 47–56; Коматина 2020: 37–61.

¹⁵ О овоме детаљније и са старијом литературом в. Зарковић 2007: 209–223.

¹⁶ Стефан Првовенчани 2017: 38 (старосрпски), 39 (савремени).

¹⁷ Стефан Првовенчани 2017: 38.

¹⁸ Вашева, Коряков 2019: 25–45.

¹⁹ Зарковић 2017: 74–75.

Војтехом код овог града сачекали Бодина, сина Михаила Војислављевића, и прогласили га за цара Бугара под именом Петар.¹² То потврђује и писање Скиличиног Настављача, византијског историчара, који Призрен помиње заједно са Скопљем, Нишем, Охридом и Касторијом – другим градовима предметом интересовања, према којима су се кретале војне акције устаника, а уједно су били и седишта епархија.¹³

Значајније промене на терену наступиле су за време владавине Стефана Немање, нарочито након смрти цара Манојла Комнина 1180. године. Иако нам правци и хронолошки ток Немањиних освајања нису најјаснији,¹⁴ ипак се зна да се при крају осамдесетих година граница српске државе налазила у близини самог Призрена.¹⁵ Немања у својој краткој аутобиографији у Хиландарској оснивачкој повељи не помиње освајање Призрена нити његове околине, али то ради његов син, биограф и наследник на престолу Стефан (Првовенчани). Он у *Житију Светиога Симеона* говори да је Немања порушио многе градове, међу њима и Призрен, али не и да га је припојио својој држави, у оквиру које се, међутим, нашла призренска област, што се види из даљег текста, где стоји: „Приложи к земљи свога отацтва ... призренску област.“¹⁶

Урбани карактер Призрена тог времена потврђују извори који описују Немањина освајања, где се помиње као град: ... **и град[ъ] призрѣнь**,¹⁷ мада морамо бити обазриви када је посредни употреба ове именице. Наиме, овај термин општесловенског корена присутан је и у другим словенским језицима и порекло му је слично као и именици *ограда*, што упућује на функцију заштите. Зато се њиме у нашим средњовековним текстовима означава ограђени простор, пре свега утврђење, које може бити од камена, али и дрвета, земље и других материјала. Истим термином означавање су зидине које штите манастир, али и тор за стоку. Касније ће се термин пренети и на насеље које је ограђено или које штити утврђење у његовој непосредној близини.¹⁸ Део насеља које се развило уз утврђење (град) називало се подграђе. Град је имао и функцију рефугијума, у који се пред налетима страних војски склањало околно становништво, како из подграђа, тако и из околних села.¹⁹ Зато се он у средњовековним документима често среће као део дихотомне целине, која се назива град и жупа. Управо та целина потврђена је Немањиним освајањима: град – утврђење и насеље – било је освојено, али је само околина остала у Немањиној власти. Нема података о томе да ли је Немања у Призрену подигао или обновио неку верску грађевину, али треба очекивати, знајући за његов однос према цркви, да је, најблаже речено, благонаклоно гледао на седиште епископа и евентуалне друге цркве у граду.

Призрен је као град и седиште епископије био примамљив и фигурирао у плановима и претензијама појединих суседа. У византијској власти се нашао поново после битке на Морави у јесен 1191. године. Бугари су за време владавине Калојана крајем XII и почетком XIII века искористили насталу ситуацију у Византији и Србији и проширили своје територије и надлежност Трновске архиепископије, што потврђује преписка између

²⁰ Theiner 1863: 15–17, 24–25, 28–29; Коматина 2016: 253–254.

²¹ Ћирковић 1981: 270–271.

²² Катић 2013: 115; Катић 2018: 102–103.

²³ О аспектима утицаја средине на град и обрнуто в. Мргић 2012: 290–294.

²⁴ Јовановић 1987: 381.

²⁵ Давидов Темерински 2017: 10; знатно опширније у објављеној дисертацији Ненадовић 1963.

²⁶ Јевтић 1987: 71.

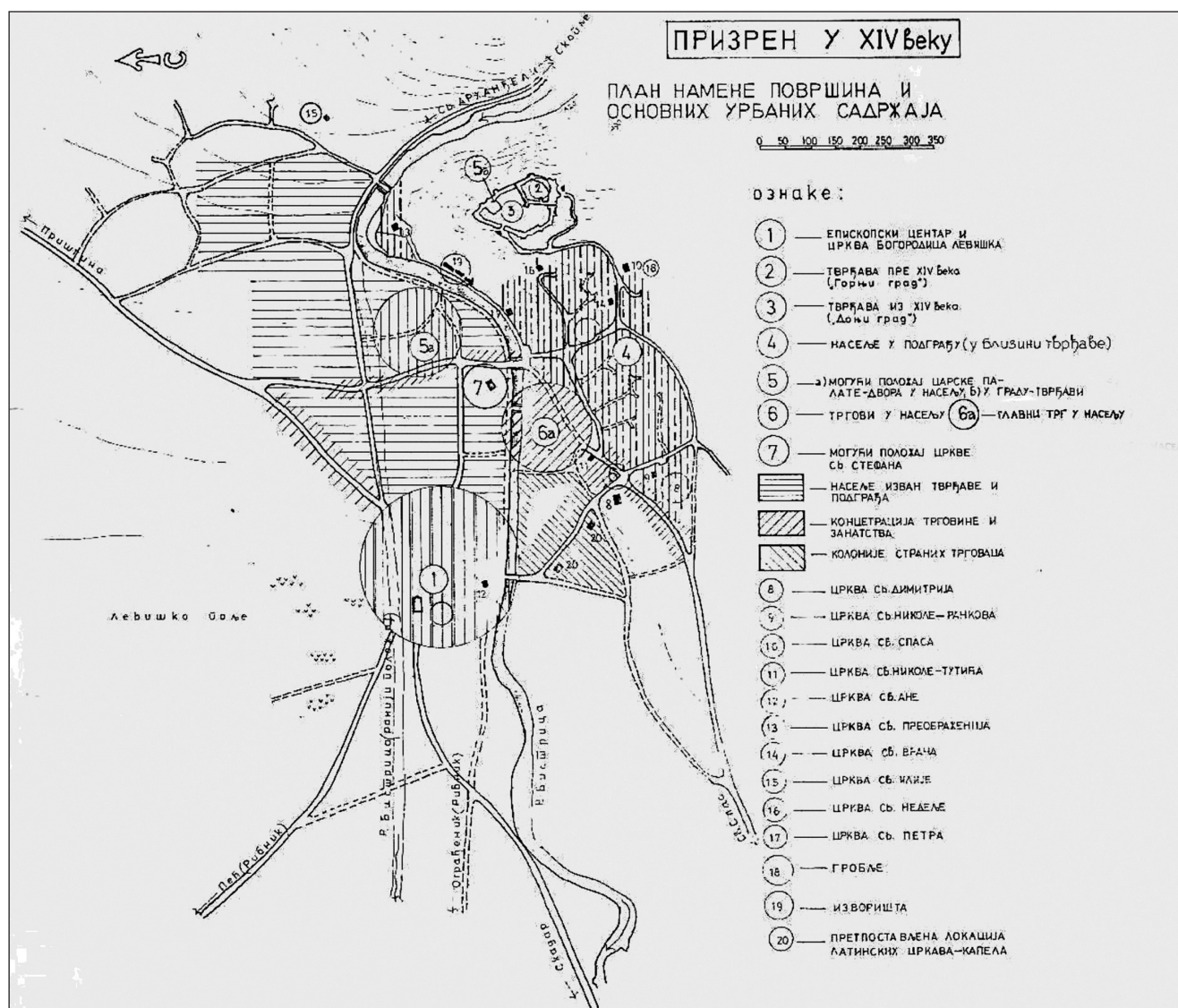
²⁷ Ћирковић 1998: 9–32; Živković 2008: 9–28.

цара Калојана и папе Иноћентија III.²⁰ Ситуација која је уследила током Четвртог крсташког рата и, нарочито после погибје цара Калојана 1207. године под Солуном, довела је до промена граница међу државама. Том приликом Призрен је дошао у састав српске државе, где ће остати све до пада области Бранковића у турске руке 1455. године.²¹ Најновија истраживања показују да су Призрен освојили Турци нешто пре пада Новог Брда.²²

Да бисмо схватили место и улогу призренских цркава, треба обратити пажњу на однос који су владари имали према овој, како се у литератури обично назива, „старој епископији“ и о њеном духовном простору. Треба знати да град у средњем веку, као уосталом и данас, није изолована људска заједница, нити историја бедема, настамби и других грађевина, већ се мора сагледати у једном ширем контексту и корелацији односа између самог града, који може имати више делова, и његове уже и шире околине. С друге стране, поједине грађевине ударале су снажан печат настанку и развоју насеља. То су, пре свега, утврђење и црква, док је карактер насеља одређивало постојање сталног трга. Држава Немањића није имала сталну престоницу, већ је двор ишао тамо где и владар, па су и они доприносили развоју појединих насеља.²³

Сви побројани услови стекли су се у Призрену, иако се не зна када су се појавили. Утврђење над насељем је, свакако, постојало у XI веку, у време обнове византијске власти, али су му корени дубљи. Настало на повољном месту да штити насеље које се развило над раскрсницом путева, утврђење је имало више обнова и фаза градње. Средњовековни део се дели на три фазе: 1) обнова византијске власти у XI веку, 2) XII и XIII век и 3) време владавине цара Душана.²⁴ Призренски град је додатно добио на значају као византијско погранично утврђење према Србима, што најбоље потврђује време Стефана Немање и борбе које су се водиле око њега.

Други услов који је утицао на развој и појаву Призрена као урбаног насеља је катедрална црква. То је Богородица Љевишка или раније Богородица Елеуса.²⁵ Познато је да су многа насеља настала и развила се захваљујући цркви или манастиру, а нека су по њима и добила име. Изградња првобитне цркве на месту данашње Богородице Љевишке била је најкасније у првој половини X века за време цара Романа Лакапина (919–944), чији је новчић пронађен у темељима базилике.²⁶ Поред ове, катедралне цркве, у Призрену је у преднемањићком периоду, вероватно, постојао и епископски двор и још нека црква. Историјских извора о томе нема, а археолошка ископавања нису систематски спроведена и довршена. Значај катедралне цркве и седиште епископа за развој насеља потврђују прва урбана насеља код нас тзв. „насељени градови“, на чији се карактер у новије време гледа другачије. Док се раније сматрало да су то били управни центри појединих жупа, новија истраживања на основу Порфирогенитовог означавања изразом *κίστρα οικόμεινα* у њима виде епископска седишта.²⁷

1. Призрен у XIV веку (према Николић 1998, цртеж 38)

1. Prizren in the 14th century (according to Nikolić 1998, drawing 38)

²⁸ Ћирковић 1997: 423–434; Миљковић 2015: 313–314.

²⁹ Баришић, Ферјанчић 1986: 387 (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић).

³⁰ Живковић, Петровић, Узелац 2013: 122.

³¹ Зарковић 2017.

Присуство владаревог двора је још један од услова који је утицао на урбани развој града,²⁸ а који се среће у Призрену. Већ је помињано да је Константин Бодин 1072. године овде проглашен царем Бугара. Иако су то биле ратне прилике, које нису потрајале дуго, Призрен је постао база и нека врста престонице, из које су напади устаника кретали у разне правце. Праву афирмацију места у ком борави владар са двором Призрен је стекао за време Немањића, нарочито у XIV веку.

Урбана насеља централне зоне у Србији својим изгледом често су личила на села, што наглашавају странци који су пролазили Србијом до средине XIV века.²⁹ По њима, градови су постојали једино у Приморју.³⁰ Оно што је таква насеља одвајало од руралних јесте привредно усмерење њихових становника. Привредна грана која се најраније јавила и која је највише допринела урбаном развоју била је трговина, а места на којима и у којима се трговало називају се тргови.³¹ Призрен је био и трг, у којем је трговачка делатност доживела врхунац средином

³² Храбак 1984: 18.

³³ Ковачевић-Којић 1978: 135, 265; уп. Вашева, Коряков 2019: 36.

³⁴ Ћетошник 1929: 85–86.

³⁵ Николић 1998: 46–62.

³⁶ О цркви Богородице Љевишке постоји обимна литература. Најновија прегледна монографија са одабраном литературом: Давидов Темерински 2017.

³⁷ Томовић 1974: 44–45.

³⁸ Николић 1976: 39–40.

³⁹ Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 269.

⁴⁰ Јевтић 1987: 506.

⁴¹ Мишић, Суботин, Голубовић 2003: 89, 120.

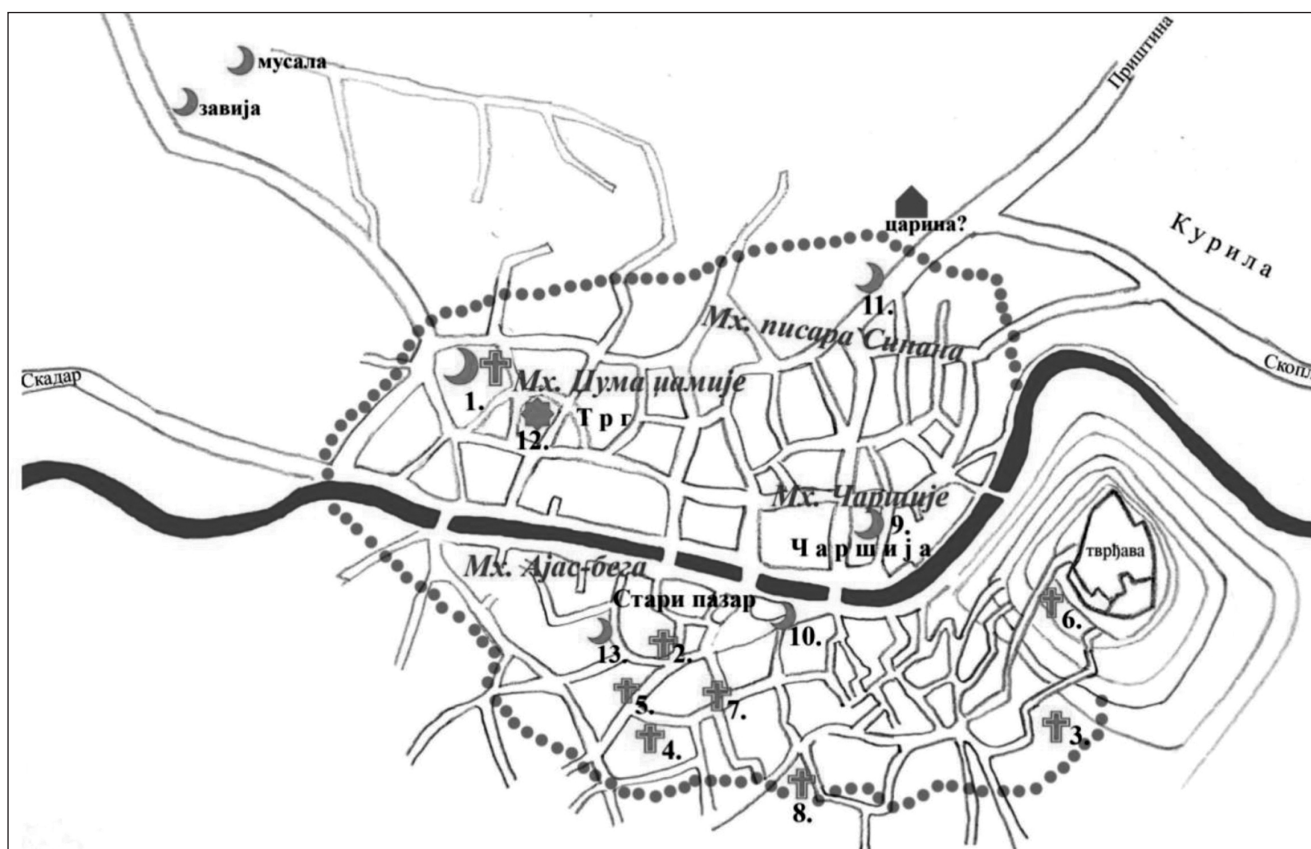
XIV века. Б. Храбак истиче да „као и Призрен и Рудник је у XIV веку за страни свет важио само као трговиште (’меркато’)³²“ *Mercatum* је, иначе, представљао последњу фазу у развоју тргова и означава насеље које се развило око места где се стално трговало. Према једном документу из 1370. године, развој трга као насеља пролазио је кроз фазе *locus – forum – mercatum*.³³ Убрзани развој насеља и трговачког средишта потврђује и то што су дубровачки трговци с почетка 1332. године захтевали од своје владе да стални конзул буде смештен у Призрену. Он је, поред обавезе да посећује вашаре (сајмове, панађуре), у Србији требало да двапут годишње обиђе све тргове и да прати краљев двор. Захтев трговаца из Призрена, најбројније дубровачке колоније у Србији тога времена, говори о значају овог места и потреби за сталним присуством конзула, који је и раније боравио у Призрену, али повремено.³⁴

Као што је истакнуто, Богородица Љевишка, катедрална црква Призренске епископије, заједно са тврђавом, значајно је утицала на развој Призрена до краја XII века.³⁵ Била је то основа на коју су се надовезале цркве саграђене касније, а њих су подизали владари Србије, али и властела, обдарујући их бројним прилозима. Нажалост, о многима од њих не знамо пуно. У средњовековном Призрену постојале су следеће цркве, које ћемо укратко представити.

Црква Богородице Љевишке, седиште Призренске епископије, о којој је већ било речи.³⁶ Садашњу цркву подигао је краљ Милутин 1306/07. године на темељима старије, о чему сведочи његов ктиторски натпис.³⁷ Црква је имала велики посед, који се не може у потпуности одредити, јер није сачувана оснивачка повеља.³⁸ Део поседа је поменут у повељи коју је издао Стефан Дечански 1326. године.

Црква Светог Димитрија једна је од најраније поменутих у сачуваним изворима. Њу је краљ Драгутин (1276–1282) приложио манастиру Хиландару.³⁹ Милутин ју је предао хиландарском пиргу, али потом ју је Душан „са селима“ која су јој припадала поново вратио Хиландару. Црква се налазила на месту данашње римокатоличке цркве Свете Богородице у западном делу града.⁴⁰ Поседовала је њиве, винограде и људе.

Црква Светог Спаса налази се на северним падинама, испод тврђаве, и посвећена је Вазнесењу Христовом. Најстарији помен је из 1348. године у Светоарханђеловској хрисовуљи, којом ју је цар Душан приложио манастиру Светих арханђела, разменивши је са Младеном Владојевићем, његовом мајком и рођацима за цркву Андручија у Охриду. Црква је била задужбина оца Младена Владојевића, који ју је подигао највероватније деценију или две пре размене. Имала је посед, који се састојао од села са људима, земљом, виноградима и млиновима. За цркву и посед су Младен и његова мајка разменом добили цркву Андручија са поседом у Охриду. Црква Светог Спаса је део поседа имала у самом граду. Били су то „црквени људи“, углавном занатлије, али има и оних чије се занимање не наводи. Црква је „у Призрену“ имала више млинова, од којих се три помињу поименично, као и два „двора“.⁴¹ Интересантно је да

2. Муслиманске махале у Призрену крајем XV века
(према Катић 2018: 113)

2. Muslim Mahallas in Prizren at the end of the 15th
century (according to Katić 2018: 113)

Легенда:

- граница средњовековног града; 1. Богородица
Љевишка – Џума џамија; 2. црква Свештог Николе
(Тушића); 3. црква Свештог Сјаса; 4 црква Свештог
Николе (Рајкова); 5. црква Свештог Димитрија;
6. црква Свештог Недеље; 7. црква Свештог Ђорђа;
8. црква Свештог Пантелејмона; 9. мезид Јакуб-бега;
10. мезид Ајас-бега (?); 11. мезид писара Синана;
12. хамам Ахмед-бега Евреноса; 13. мезид Илијаса Куке

Caption:

- medieval city's border; 1. Holy Virgin of Ljeviša – the
Cuma Cami; 2. Church of St Nicholas (Tutića); 3. Holy
Saviour Church; 4 Church of St Nicholas (Rajkova);
5. Church of St Demetrios; 6. Church of St Kyriake;
7. Church of St George; 8. Church of St Pantaleon; 9. Yakup
Bey Masjid; 10. Ayas Bey Masjid (?); 11. Sinan Pasha Masjid;
12. Ahmed Bey Evrenos Hammam; 13. Ilijaz Kuka Masjid

⁴² Јевтић 1987: 508.

⁴³ Мишић, Суботин Голубовић
2003: 89–90, 121.

⁴⁴ Мишић 2015: 320.

⁴⁵ Пурковић 1938: 48.

⁴⁶ Мишић, Суботин Голубовић
2003: 90, 121.

се један налазио „више царева двора“, што говори о високом друштвеном положају породице Младена Владојевића.

Црква Свештог Николе – Рајкова била је задужбина при-
зренског властелина Рајка Киризмића, чији се син Богдан
помиње у Призрену 1361. и 1368. године. У Поменику мана-
стира Богородице Љевишке (1436–1455) помиње се Никодим
Киризма.⁴² Цркву је 1348. године цар Душан приложио мана-
стиру Светих арханђела. У Призрену (и околини) поседовала је
људе, земљу, млинове, винограде и дудињаке.⁴³ Црква Светог
Николе је у призренском метоху имала 15 винограда.⁴⁴

Црква Свештог Стефана била је задужбина краља
Милутина,⁴⁵ коју је цар Душан са целокупним имањем прило-
жио Светим арханђелима.⁴⁶ Не зна се тачно где се налазила –
постоје два веровања: на месту градске тржнице у непосредној
близини Богородице Љевишке или на месту хотела „Теранда“,
приликом чије изградње су пронађени остаци неке цркве, али

⁴⁷ Јевтић 1987: 512.

⁴⁸ Николић 1998: 98–99.

⁴⁹ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 90, 112, 121, 142.

⁵⁰ Костић 1998: 91.

⁵¹ Јевтић 1987: 508–509.

⁵² Томовић 1974: 52–53.

⁵³ Јевтић 1987: 511.

⁵⁴ Јевтић 1987: 511–512.

⁵⁵ Томовић 1974: 76–77.

⁵⁶ Јевтић 1987: 507.

они нису истражени.⁴⁷ Претпоставља се да је архитектонски била налик другим Милутиновим црквама.⁴⁸ Поседовала је двор, земљу, винограде, млинове, вртове с воћем и дудињаке. При цркви је постојала болница са 12 кревета, која се издржавала добијајући десетак од прихода са имања.⁴⁹

Црква Светог Николе – Кораћева саграђена је у XIV веку ктиторством призренске породице Кораћ. Налазила се у тзв. Мамзи, тј. Терзи махали, а претворена је у џамију од оних припадника породице Кораћ који су прешли на ислам.⁵⁰ Остали чланови ове породице су црквене сасуде, одежде и књиге пренели у цркву Светог Ђорђа Руновића и тако их сачували;

Црква Светог Ђорђа Руновића налази се у дворишту саборне цркве. Припада породичним црквама и разликује се величином и обликом од властелинских задужбина из XIV века. Задужбина је браће Руновић, подигнута у XV веку. У XVIII и XIX веку служила је као магацин за књиге, иконе и сасуде које су пребациване из других цркава у поисламљеним селима око Призрена и оних које су у самом граду претваране у џамије.⁵¹

Црква Светог Николе, задужбина Николе и Беле Тутића, налази се у самом центру града. Подигнута је 1331/32. године, о чему је био сачуван натпис узидан у цркву.⁵² Црква је била, и сада се сматра метохом манастира Дечана, али се не зна када је то постала.⁵³

Црква Свете Недеље налазила се у подграђу (данас Подкаљаја), где су откривени њени остаци испод новије цркве исте посвете.⁵⁴ Задужбина је младог краља Марка Мрњавчевића из 1371. године. Приликом откопавања пронађен је ктиторски натпис краља Марка, као и надгробни натпис Марине Струје, супруге челника Манка.⁵⁵

Црква Светог Аџанасија налазила се у тврђави. На њеном месту су 1805. подигнуте џамија и сахат-кула, које су срушили Бугари за време Првог светског рата.

Црква Светог Богојављења налазила се у тзв. Мараш махали. На њеном месту подигнута је џамија.

Црква Преображења била је, по предању, на месту владаревих дворова, где је данас Мехмед-пашина џамија са медресом.

Црква Свете Јелене налазила се на десној обали, недалеко од Призренске Бистрице. На том месту је џамију подигао Мустафа-паша.⁵⁶

Поред ових цркава, чије је постојање јасно документовано, постоје и друге, које су због развоја насеља и специфичних услова живота под Турцима нестале као грађевине. У народном сећању и документима јављају се следеће.

Црква Светог Пантелејмона потиче, свакако, из средњег века, али се не зна када је подигнута. Савремена црква је подигнута 1937. године на старијим темељима. О значају и старини цркве говори то што је по њој названа једна призренска махала (Пантелија).

Црква Светог Прокопија, данас у развалинама, налазила се у махали Пантелији.

⁵⁷ Јевтић 1987: 507.

⁵⁸ Литература о манастиру Светих арханђела је обимна, в. Мишић, Суботин Голубовић 2003, где су наведени старији радови.

⁵⁹ Јевтић 1987: 161–162.

⁶⁰ Јевтић 1987: 161, 507.

⁶¹ Мишић 2009: 15–16, 21.

⁶² Мишић, Суботин Голубовић 2003: 88–89, 120.

⁶³ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 90, 121.

⁶⁴ Јевтић 1987: 509–510.

⁶⁵ Мишић, Копривица 2015: 69, 74.

⁶⁶ Зарковић 2002: 140–142.

Црква Свете Ане такође се налазила у махали Пантелији, као и цркве Светог Пантелејмона и Светог Прокопија. На њеном месту подигнута је Мустафа-пашина џамија.

Црква Светог Томе била је у близини је цркве Светог Спаса, по сачуваним остацима темеља у подграђу.

Црква Светог Петра данас има само остатке темеља на левој обали Бистрице, узводно од Богословије.

Црква Светог Илије налазила се на десној обали Бистрице, на улазу у насеље. Вероватно је била гробљанска, јер је на том месту до 1918. било старо српско гробље.

Зграда сџаре призренске митрополије са владичанским двором, тј. њени остаци сачувани су у дворишту приватне куће.⁵⁷

Осим ових цркава, које су се налазиле у самом насељу или унутар његовог утврђења, у околини Призрена, у непосредној близини града постојале су и друге цркве и манастири:

Манастир Светих арханђела у клисури Бистрице, узводно од града, поред Богородице Љевишке, био је заштитни знак Призрена. Саградио га је цар Душан 1348. године и обдарио великим поседом, записаним у хрисовуљи.⁵⁸ Био је опасан масивним зидовима и повезан са утврђењем Вишеград, које је требало да му пружа заштиту. Манастир је почео да пропада убрзо по паду Призрена, а коначно разарање је уследило у другој половини XVI века.⁵⁹

Црква Светог Николе налазила се у комплексу манастира Светих арханђела, са којима је истовремено саграђена. Иако је била скромних димензија, декорација је урађена у истом духу као и код Светих арханђела, што ју је издвајало од других цркава исте величине.⁶⁰

„Градска“ *црква Светог Николе* налазила се у средњовековном Вишеграду (горњем граду, кули), утврђењу изнад манастира Светих арханђела. Краљ Милутин је ову цркву поклонио призренском епископу као прибежиште у случају рата и склониште за епископску ризницу.⁶¹ Цар Душан је 1348. године Светим арханђелима поклонио Вишеград и са њим цркву, а епископу дао три села у замену.⁶²

„Г(ос)јо)ждина црква“ помиње се у Светоарханђеловској хрисовуљи као међаш са имањем цркве Светог Николе Рајкова.⁶³

Голем камен код Призрена, на основу остатака, био је пећинска црква.

Исјосница Светог Николе налазила се у клисури Призренске Бистрице.⁶⁴

Црква Светог Власија – не зна се где се налазила, можда на месту цркве Светог Василија у Горњој Србици, или је то црква Светих врача у атару села Новаке. Цркву је цар Душан 1348. године приложио Хиландару, заједно с виноградом.⁶⁵

Списак наведених цркава свакако није коначан. Можемо претпоставити да постоји још цркава које су с временом и развојем града нестале. Поред тога, готово сва места у околини Призрена имала су бар по једну, а многа и више цркава, као на пример Горња (данас Велика) Хоча, која их је имала дванаест.⁶⁶ Постојање великог броја цркава у једном месту говори о њего-

⁶⁷ Петровић 2019: 203.⁶⁸ Давидов Темерински 2017: 5.⁶⁹ Новаковић 1912: 620, 640.⁷⁰ Мишић 2009: 17, 22.⁷¹ Новаковић 1912: 388.⁷² Стојановић 1934: бр. 93, 91;
Miklosich 1858: 153.⁷³ Стојановић 1934: бр. 94, 92;
Miklosich 1858: 157–158.

вом значају и величини. Оне су не само постојањем, лепотом форме и духовним значајем утицале на урбани развој насеља већ и својом делатношћу. Цркве и манастири у средњем веку представљају не само културна и верска средишта већ и значајне привредне чиниоце.⁶⁷ У Призрену је било више средњовековних цркава него у било којем другом српском граду те епохе.⁶⁸

На простору између цркава налазио се трг, на којем се обављала трговина великих размера. Наиме, Призрен је био „царски трг“, где се трговало „на велико“ и одакле се роба разносила на мање тргове и у друга насеља. Управо је трговина привредна грана која је највише и готово искључиво допринела развоју овог града. Учествујући у трговини, цркве Призрена су доприносиле целокупном, па тако и урбаном, развоју града.

Један од битних фактора развоја трговине јесте сигурност и заштита трговаца и робе. То су српски владари, почев од Стефана Немање, потврђивали повељама издатим Дубровчанима. Ипак, трговци су тражили и заштиту налазили у близини цркве, а велики број цркава у Призрену био је додатна гаранција. Осим у повељама Дубровчанима, слобода трговца је забележена и у даровницама појединим манастирима и црквама. Краљ Милутин у повељама издатим Светом Ђорђу Скоропостижном код Скопља и Богородици Љевишкој наређује да у ове градове (Скопље и Призрен) могу доћи сви трговци, без обзира на то ко су: Срби, Арбанаси, Грци или Власи.⁶⁹ То потврђује и Стефан Дечански, који у хрисовуљи издатој Призренској епископији наводи да на њен панађур може да иде свако: Грк, Латин или било ко.⁷⁰ Дечански је, очигледно, друге народе сматрао становницима Србије, те да нема потребе да им се посебно гарантује безбедност.

С обзиром на то да је Призрен дуго био у близини границе према Византији и Бугарској, требало му је обезбедити заштиту. Допринос томе давали су и људи са црквених и манастирских имања, иако је чест случај међу привилегијама био да се ослобађају „града и градобљуденија“ – зидања и обнове порушених зидина, као и страже. Када је о томе реч, „призренске метохије“ – поседи Хиландара у околини Призрена – имале су обавезу да дају стражу „према Грцима“, али је она преиначена променом положаја границе крајем XIII века, па су стражари упућивани да своју дужност обављају у хиландарском пристаништу на Светој Гори.⁷¹

Познато је да су најбројнији и економски најјачи били трговци из приморских градова, пре свега Дубровника и Котора. У почетку су Которани били бројнији, али с временом су примат преузели Дубровчани. У повељи коју је цар Урош издао Дубровчанима 10. јануара 1356. године наглашава се слобода путовања трговаца широм царства и посебно се истиче Призрен, чиме се потврђује значај овог града.⁷² О престижу Призрена сведочи и боравак цара Уроша у овом граду с пролећа наредне године. Он је априла 1357. године издао више повеља Дубровчанима на Рибнику „под Призреном“.⁷³ Било је то време у којем је Призрен био на врхунцу значаја и славе, али

⁷⁴ Мишић 2010: 218.⁷⁵ Зарковић 2017: 164.⁷⁶ О панађуру в. Ћирковић, Михаљчић 1999: 488–489 (С. Ћирковић).⁷⁷ Бојанин 2005: 137–149.⁷⁸ Новаковић 1912: 640; Мишић 2009: 17, 22.⁷⁹ Новаковић 1912: 718, 719. Панађур и трг су две различите манифестације, али међу њима има великих сличности, због чега се дешавало да се мешају и чак изједначавају, као нпр. у Грачаничкој повељи, у којој се каже: „И приложи краљевство ми трг панагир жеже јест за празник Благовештеније свете Богородице“, Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 503. Панађур у себи садржи верску компоненту: бденије уочи празника, свечану службу божију, литије, али и економску: продају хране и пића, као и друге робе широке потрошње. Поред тога, прати га повременост и временско ограничење. Насупрот томе, трг нема обавезно верску компоненту и сталног је карактера – одржава се истог недељног дана током читаве године. Како трговање није у складу са црквеним учењем (Христос је растерао трговце из цркве речима: „Не правите од дома Оца мог, дом трговине“ – Јован 2, 16), српски владари настоје да панађур као прилог преведу у трг, који би се одржавао одређеног дана и био под управом црквених (манастирских) људи. Због тога долази до терминолошког мешања и изједначавања. Уп. Ћирковић, Михаљчић 1999: 488–489 (С. Ћирковић); Бојанин 2005: 137–149.⁸⁰ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 100, 131.⁸¹ Мишић 2009: 17, 22.⁸² Новаковић 1912: 620. О вражди в. Ћекић 2001: 95–98.

ће убрзо почети да пропада, препуштајући примат најважнијег града у Србији. Смрт последњег Немањића, промена више обласних господара, долазак Турака, премештање средишта државе и трговине на север – све је то утицало да Призрен почиње да замире. Дубровчани су 1433. године изјављивали да више не посећују тргове Призрен и Брсково.⁷⁴ Међутим, бројне цркве су и даље одражавале некадашњу славу града.

Призрен се развијао у окружењу бројних манастирских и црквених поседа, што је утицало на владаре да прилоге цркви, манастиру или метохи (метохији) дарују у самом граду. Прилагани су: људи, земљишни поседи, приходи, „држање“ тргова и панађура. Новчане прилоге су манастири почели да добијају од краја XIV века са појединих рударских тргова, док је са градских, пре свега призренског трга, то био случај и од раније.⁷⁵ Прилози које су манастири и цркве добијали били су у новцу, сребру или дозволи да о појединим празницима, најчешће о својој слави, организују панађур.⁷⁶ На овој манифестацији манастир или црква су добијали и право првенства продаје своје робе, затим да убирају царину на продату робу која се доносила извана, као и приход од наплаћених такси.

Најранији помен панађура је из времена краља Милутина у повељи Светом Ћорђу Скоропостижном.⁷⁷ Овај краљ је панађур приложио и манастиру Грачаници. Први панађур у Призрену приложен је Богородици Љевишкој повељом Стефана Дечанског из 1326. године. Одржавао се 8. септембра, на празник Рођења Пресвете Богородице.⁷⁸

Нови панађур у Призрену приложио је краљ Душан 1332. године цркви Светог Николе у Добрушти: „Трг у Призрене пред празником Светог Николе, за свећу.“ Одлуку је поновио и потврдио 1355. године.⁷⁹

Својој задужбини манастиру Светих арханђела цар Душан је доделио два „трга“: пред Спасовдан и пред Арханђеловдан.⁸⁰ На панађур су, као што говоре одредбе из повеља Светог Ћорђа Скоропостижног и Богородице Љевишке, могли да долазе сви и њима је гарантована безбедност, чак и великим дужницима.⁸¹ Једина обавеза пристиглим трговцима је била „законита царина“. Она се плаћала исто као и у Хтетову, Грачаници и у близини других цркава. Дакле, и у Призрену на панађурима које су организовале поједине цркве царина је била иста.

Како су цркве и манастири уживали приходе са панађура, и одговорност за дешавања је била на њима. Одредба прописује да кефалија, као ни било који други владалац (чиновник), нема надлежности на панађуру, већ његове ингеренције преузима игуман, који би требало да се стара о реду и наплати доходака. Црква је са панађура, поред такси, наплаћивала и казне изречене због кршења мира и реда. Од казни је изузетак била вражда, од које је црква добијала половину. Друга половина је припадала владару као његов резерват.⁸²

Навођење казни проистеклих из кршења реда и мира говори да је ова појава била уобичајена и да није била реткост ни убиство и рањавање. Томе су могли да приступе и повериоци који су од дужника, упркос забрани потраживања за време

⁸³ Мишић 2009: 17, 22–23.⁸⁴ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 100, 131.⁸⁵ Ћирковић, Михаљчић 1999: 362 (С. Ћирковић).⁸⁶ Петровић 2019: 207.⁸⁷ Краљ Милутин је крајем XIII и почетком XIV века извршио реформу српског друштва у многим доменима, а један од њих је законодавство. О томе в. Ђекић 2001: 98–106.⁸⁸ Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 503.⁸⁹ Вујошевић 2005: 55, 57.

панађура, покушавали да извуку свој новац. Стефан Дечански је изазивачима оваквих нереда запретио казном од 500 перпера и враждем.⁸³ Кршење уобичајених норми понашања говори о присуству већег броја људи, што карактерише урбана насеља.

Велике прилоге у самом Призрену имао је манастир Светих арханђела. Он је оснивачком хрисовуљом добио 1000 перпера од призренске царине.⁸⁴ У овом делу повеље не каже се на који начин би се тај приход убирао, али зато нешто ниже стоји: „што је доходак од Латина, да је цркви“ и да са тим нема посла кефалија. На овај начин је потврђена стара одредба да је „игуман кефалија панађуру“, а прецизирано је и одакле долази приход са трга који се даје цркви – од Латина. Термином Латин(ин) српски средњовековни текстови су означавали, пре свега, трговце који долазе из Приморја и који су римокатоличке вероисповести.⁸⁵ С временом је термин постао синоним за трговца, али је имао и шире значење, којим је обухваћено све становништво римокатоличке вероисповести које је долазило са запада. Приход који помиње Душан долазио је од цариника, односно људи који су закупљивали царину, а који су већином били Дубровчани или становници других приморских градова. Владар се одрекао дела прихода у корист цркве, у овом случају је то 1000 перпера.

Ову врсту прихода не треба мешати са оном која се добијала „држањем трга“, односно панађура. Царина је била регално право владара, којим је он попуњавао своје приходе.⁸⁶ Добитак од царине је означавао стални приход који је владар уступао од закупа царине. Вредност је била стриктна и прописана одлуком владара. За разлику од тога, приход од трга (панађура) није сталан, већ је зависио од броја присутних и наплаћених такси и казни.

Поред прихода које је добијала на панађуру, црква је на трговима, па и у Призрену, имала привилегије да не плаћа царину на робу коју продаје или купује. Ту привилегију је озаконоио краљ Милутин у повељи манастиру Грачаници.⁸⁷ Да би се избегле могуће преваре, учешће цркве у трговини гарантовао је „поп“ (свакако и калуђер), и то „својом душом“.⁸⁸

Панађуре и тргове у Призрену одржавале су и цркве које нису биле у самом граду. Већ смо поменули случај цркве Светог Николе из Добруште, којој је краљ Душан повељом из 1332. године дозволио да држи „трг у Призрену, пред празником Светог Николе, за свећу“. Добрушта је село које се налази око 13 km југозападно од Призрена, на путу који је преко Светог Спаса и Скадра водио у Зету. Поред панађура у Призрену, ова црква је добила и доходак у вредности од 150 перпера „од царине у Светом Спасу“.⁸⁹

Одредба је поновљена и у повељи из 1355. године издатој на Крупиштима. Повеље издате на Крупиштима су сумњиве традиције, али и такве одражавају циљ сабора – да реши нека спорна питања. Једно од тих питања, али, рекли бисмо, мање важно, било је и питање прилога које је добила црква Светог Николе у Добрушти. Повељом је прецизирано да поменута

⁹⁰ Новаковић 1912: 719.

⁹¹ Новаковић 1912: 434.

⁹² Зарковић 2017: 214–215.

⁹³ Новаковић 1912: 434.

⁹⁴ Фостиков 2016.

⁹⁵ Новаковић 1912: 388, 478; Korablev 1915: no. 6, l. 33–34, no. 38, l. 98–101, no. 6, l. 33–34, no. 38, l. 98–101.

⁹⁶ Новаковић 1912: 384, 684, 685.

⁹⁷ Ферјанчић 1992: 64.

црква добија царину са трга пред дан Светог Николе.⁹⁰ У питању је, дакле, била само царина, тј. такса на продату робу која се сакупљала на „тргу“ пред овим празником. С обзиром на то да је то светитељ чије је прослављање у Србији било веома распрострањено и да је, зато, присутан велики број трговаца, и приход са трга био је приличан, што је могло изазвати реакције појединаца, пре свега цариника, па је одредба поновљена и унета у повељу на сабору у Крупиштима.

У Призрену је „два трга пред празником Светог Петра“ имала и испосница Светог Петра Коришког. Овако стилизована реченица упућује на то да су у питању два панађура, а такав утисак појачава и одредба да ова два „трга“ трају петнаест дана.⁹¹ Познато је да је панађур често трајао више дана, али је зато био једном годишње, за разлику од „трга“ (тржног дана – пијаце), који је био само током једног дана, али се понављао сваке недеље. Сматрамо да је у овом случају посредни трг, односно царина (такса) са трга (пијачног дана), а не држање панађура. Одредба да се ради о два трга и трајање од петнаест дана значи да су у питању два пијачна дана пред празником Светог Петра, тј. сакупљена такса на продату робу. Како се зна да су пијачни дани били недељно, два заредом дају збир од „15 дана“. У повељи није прецизирано где ће се тргови одржавати, али је то, свакако, био Призрен – место које је било најприступачније широком кругу људи и релативно близу испосници. То потврђују и други приходи испоснице који су се налазили у Призрену: товар масла пред празником Светог Петра, који је требало да се даје од „царине призренске“.⁹² Прописану количину масла требало је да даје „настојешти цариник“, а повељом је прописана и казна од 500 перпера за свакога ко „задржи трг или масло“.⁹³ Управо ова одредба потврђује да је у питању пијачни дан, односно два, а не два панађура. Наиме, тешко да би се неко усудио да забрани одржавање панађура, али је могао да закине део средстава прикупљених наплатом такси.

Урбаном развоју града, поред трговине, највише је доприносило занатство.⁹⁴ Иако је занатлија у средњовековној Србији било и у селима, њихово природно окружење и место где најбоље могу пласирати своје производе био је град. Манастирски поседи су због својих потреба имали разнородне занатлије, који су производили робу за потребе манастира. Убрзо се увидело да занатлије вишкове својих производа могу продавати и на тај начин увећати приходе поседника, па су манастири почели добијати и „држати“ занатлије (људе) у градовима. Ови прилози у српским земљама се срећу од друге половине XIII века и редовно се јављају током прве половине XIV века. Институција даривања људи у градовима међу Србе долази, као и панађур, из Византије и среће се највише у граду Призрену, где су поседе имали манастири Хиландар⁹⁵ и Свети арханђели, као и црква Богородица Љевишка.⁹⁶ У Србији, као и у Византији, број манастирских занатлија у градовима је мањи него што би се очекивало, што говори о њиховој присутности на селу.⁹⁷ Та појава је из ранијег времена, када је у Србији било мање урбаних насеља.

⁹⁸ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 113.

⁹⁹ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 89, 120.

¹⁰⁰ Мишић 2009: 17, 22.

¹⁰¹ Ћирковић, Михаљчић 1999: 657 (Р. Ћук).

¹⁰² Мишић, Суботин Голубовић 2003: 90, 121.

¹⁰³ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 90–91, 121–122.

¹⁰⁴ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 99, 130.

¹⁰⁵ Ћирковић, Михаљчић 1999: 657 (Р. Ћук).

¹⁰⁶ Уп. Милутиновић 1990: 145–151; Milutinović 1986: 7–16 (било нам је недоступно).

Цар Душан је својој задужбини Светим арханђелима приложио бројне занатлије који су за манастир израђивали потребне производе, а вишкове су продавали на тргу, због чега су се налазили у Призрену. Манастиру су били подложени кројачи: Мирослав, Стапник, Рад, Десислав Петровић, Петар Прикљуковић, Бојко Станковић, Куљебић Коста, Хранковић Доброслав и Калуђеровић Драгомир; обућари: Бојко Златаревић, Васил Пресветичић, Сокол Сукијасевић, Коста Гоншин зет и Ђурко Диманов брат, на челу са протомајстором Рајком; три уздара Јан, Рад и Доброслав; ковачи Андрејач, Лалзинов брат са зетом Калојаном, који су били дужни да дају годишње 40 потковица. Иванко са двојцом браће је имао обавезу давања три лисичја кожуха.⁹⁸ Свети арханђели су, уз цркву Светог Спаса Младена Владојевића, добили и ковача Рада, грнчара Љеша са децом, златаре Доброслава и Заведича са синовима. За велики број манастирских људи у граду се не саопштава њихово занимање, што значи да су обављали разне послове.⁹⁹

Са занатлијама манастири и цркве су у граду добијали и објекте у којима се вршила одређена производња, као и трговина. Ти објекти се називају *куће*. У Призрену је постојала *кућа вошћана*, коју су саградили Которани. Како се ова кућа налазила на црквеном земљишту, Стефан Дечански ју је одузео корисницима и приложио Богородици Љевишкој, с напоменом да надлежни архијереј може да је уступи – да у најам, коме хоће. Производња воска је била од изузетне важности, па је краљ запретио казном од 500 перпера ако ко не изврши обавезе. Такође је заштитио ову производњу у оквиру Богородице Љевишке, забрањујући изградњу нове воштане куће и прераду воска на другом месту у граду.¹⁰⁰

Обележје Призрена у средњем веку било је и производња свиле, коју је овај град развио још током византијске власти у XI и XII веку. Свилене бубе су се гајиле у селима око Призрена, али и у самом граду, а производња достиже врхунац средином XIV века.¹⁰¹ У Светоарханђеловској повељи се помиње Иванко ткач, који се вероватно бавио производњом свилених тканина.¹⁰² Узгој свилене бубе потврђује и бележење стабала дуда у повељама српских владара. Дудињаке су поседовале цркве Светог Николе – Рајкова, Светог Стефана, Светог Николе Драгослава Тутића, Светог Петра у Кориши (додељена Арханђелима).¹⁰³ Свети арханђели се јављају као посредник у производњи и трговини. Њима су села из Доњег Пилота била дужна да дају сирову свилу у вредности од 100 перпера.¹⁰⁴ Свила из Призрена, заједено са оном из Костура и Валоне, извозила се преко Дубровника за Венецију.¹⁰⁵ Сматра се да су се Рајко Киризмић и син му Богдан, ктитори цркве Светог Николе – Рајкова, бавили извозом свиле из Призрена.¹⁰⁶ Део богатства стеченог трговином свиле они су уложили у градњу цркве. Било је и других трговаца овом робом. Иако позната документа не пружају информацију о учешћу цркава и манастира у трговини свилом, треба претпоставити, с обзиром на податак о дудињацима и тачном броју стабала дуда на појединим имањима, да је и овај вид активности био присутан.

¹⁰⁷ Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 269.

¹⁰⁸ Мишић, Суботин Голубовић 2003: 143.

¹⁰⁹ Уп. Штетић 2015: 119–128.

¹¹⁰ Петровић 2015: 141.

¹¹¹ О узгоју винове лозе у средњовековној Србији в. Штетић 2020.

¹¹² Мошин, Ћирковић, Синдик 2011: 269; Зарковић 2002: 60–61.

¹¹³ Штетић 2020: 28.

¹¹⁴ Новаковић 1912: 620: *нѣ самѣ игоумнѣ да ксѣтъ кефалиа панагјорѣ*.

¹¹⁵ Новаковић 1912: 620.

Повољан положај Призрена на реци Бистрици, која је до града планинска и брза, омогућио је изградњу великог броја млинова. Њихово поседовање је било веома исплативо, па су све призренске цркве у свом власништву имале већи број млинова, који се поименично наводе. У неким случајевима, као што су цркве Светог Димитрија или Светог Николе – Рајкова, наводе се у множини без прецизног броја.¹⁰⁷ Било је млинова у власништву појединаца дарованих цркви.

Бројнији од млинова у власништву цркве били су виноградди. Они су обрађивани по закону о винограду, као што се обрађује у Студеници и по закону Светог Симеона, ког су били дужни да се придржавају и сви попови који су били „у области“ Светих арханђела.¹⁰⁸ Све цркве имале су већи број винограда, на којима се гајила винова лоза.¹⁰⁹ Сами Свети арханђели су у непосредној близини града имали седамнаест винограда.¹¹⁰ Од грозђа се производило вино, које је имало важну улогу у животу средњовековних људи.¹¹¹ Коришћење вина у манастирима је прописано типиком, а трговина заштићена, дајући предност домаћој производњи. Гајење вина у призренском крају започео је још Стефан Немања, формирајући хотачку метохију хиландарског властелинства.¹¹² Повољни климатски услови Призрена и околине допринели су томе да се створи посебно призренско виногорје, у којем је винова лоза успешно узгајана.¹¹³ Вино произведено на црквеним поседима у Призрену и околини продавало се на панађурима и трговима у овом граду, као и у Горњој Хочи. Вино страног порекла је могло да се продаје само уз дозволу игумана манастира или иконома метохије која држи панађур, иначе је следила казна и одузимање робе.

Црквени поседи и људи који су се налазили у граду имали су другачија права и обавезе у односу на остале становнике. Изрека из градова западне Европе *Stadtluft macht frei*, и поред неких наизглед сличности, није се могла овде применити. Аутономија поседа огледала се у фаворизовању црквене робе, која се продавала на панађуру, и забраном присуства туђих производа. Црквени људи су, најчешће, били ослобођени свих обавеза према владару, али су оне биле пренете на цркву. Оно што их је највише издвајало јесте извесна аутономија у односу на државне чиновнике и посебно судство. Слобода коју су црквени људи у Призрену уживали огледала се у томе да им је за прекршаје судио игуман манастира, или иконом метохије, што је регулисано правилом које гласи: „игуман да је кефалија панађуру.“ Одредба је предвиђала да кефалија нема своја овлашћења на панађуру, чиме се ова институција издваја из редовне градске власти.¹¹⁴ Судска аутономија манастирских људи види се из одредбе: „И никто да нѣ соуди чловѣкоу ... от власти вишеписаних, ни да га свеже безъ игоуменова соуда.“¹¹⁵

Урбанизација Призрена одвијала се на специфичан начин, а томе су допринеле и цркве овог града. Осим што су својим изгледом улепшавале насеље, цркве су привредним активностима доприносиле развоју урбаних елемената. Одржавањем панађура и тргова, уз законску регулативу владара, подстицале

су долазак већег броја људи и развој трговине и услуга. Присуство занатлија међу црквеним људима доприносило је развоју ове привредне гране, која је уз трговину најзаслужнија за даљу урбанизацију града. Омогућавањем црквама да на својим имањима доведу нове „људе“ подстицао се демографски раст становништва, као један од битних фактора урбанизације.

Извори:

- Баришић Ф. 1986, *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд.
- Вујошевић Ж. 2005, *Повеља краља Стефана Душана цркви Светог Николе у Добрушци*, Стари српски архив 4, 51–67.
- Живковић Т., Петровић В., Узелац А. 2013, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Анонимов опис источне Европе*, Београд.
- Мишић С., Копривица М. 2015, *Опис хрисовула цара Душана Хиландару*, Стари српски архив 14, 65–106.
- Мишић С., Суботин Голубовић Т. 2003, *Светоарханђеловска хрисовула*, Београд.
- Мишић С. 2009, *Хрисовула краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, Стари српски архив 8, 11–36.
- Мошин В., Ћирковић С., Синдик Д. 2011, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писма Србије, Босне и Дубровника*, I: 1186–1321, Београд.
- Новаковић С. 1912, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд.
- Острогорски Г. 1966, *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд.
- Стефан Првовенчани 2017, *Сабрана дела*, Београд–Краљево.
- Стојановић Љ. 1934, *Списак српске повеље и писма*, I–I, Сремски Карловци.

*

- Korablev B. 1915, *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes Slaves*, Византијски временик 19, Приложение 1, Санкт Петербург (репринт Amsterdam 1975).
- Miklosich F. 1858, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viena.
- Theiner A. 1858, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, tomus primus: ab Innocentio PP. III*, Romae.
- Theiner A. 1968, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, tomus primus: Ab Honorio pp. III usque ad Clementem pp. VI 1216–1352*, Osnabrück.

Литература:

- Благојевић М. 1992, *Град и жупа – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд, 67–84.
- Бешић З., Гарашанин Д., Гарашанин М., Ковачевић Ј. 1967, *Историја Црне Горе. Књига прва: од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград.
- Бојанин С. 2005, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд.
- Вашева И. Ю., Корјак Д. А. 2019, *Проблеми урбанизације средњовековној Србији*, Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи, ур. С. Рудић, А. А. Гордин, Београд, 25–45.
- Давидов Темерински А. 2017, *Богородица Љевишка*, Београд.
- Динић М. 2003, *Градови у средњовековној српској држави*, Из српске историје средњег века, Београд, 680–685.

- Ђекић Ђ. 2001, *Законодавна делатност краља Милутина*, Рума.
- Еп. Атанасије 2005, *Свешћени канони цркве*, превод са грчког и словенског Епископ Атанасије, Београд.
- Живковић Т. 2000, *Дукљанско византијски рај 1072–1075*, Историјски часопис XLVII, 35–57.
- Живковић Т. 2006, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд.
- Зарковић Б. 2007, *О јужним границама Србије у време владавине Стефана Немање*, Баштина 23, 209–223.
- Зарковић Б. 2017, *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*, Косовска Митровица.
- Зарковић Б. 2002, *Хоџачка мейохија. Први хиландарски њосед у Србији*, Лепосавић – Косовска Митровица.
- Јанковић М. 1985, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд.
- Јевтић А. (ур.) 1987, *Задужбине Косова. Споменници и знамења српског народа*, Призрен–Београд.
- Јовановић В. 1987, *Косовски градови и дворци XI–XV век*, Задужбине Косова, споменници и знамења српског народа, Призрен–Београд, 363–384.
- Катић Т. 2018, *Османизовање средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века*, Историјски часопис LXVII, 101–139.
- Ковачевић-Којић Д. 1978, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево.
- Коматина И. 2016, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд.
- Коматина И. 2020, *И обнови своју дедовину и боље је утврди – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности*, Стефан Првовенчани и његово доба, Београд, 37–61.
- Костић П. 1998, *Црквени животи православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са усвојенима њисца)*, Призрен.
- Милутиновић Б. 1990, *Извоз призренске свиле у Дубровник у XIV веку*, Обележја 20/2, 145–151.
- Миљковић Б. 2015, *Pristina – Reale sedia*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, Бања Лука, 299–317.
- Мишић С. (ред.) 2010, *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља: према њисаним изворима*, Београд.
- Мишић С. 2015, *Друштвена структура Призрена у 14. веку*, Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, Бања Лука, 319–325.
- Мрђић Ј. 2012, *Проучавање „централних“ насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану, 2, Београд, 290–294.
- Николић М. 1976, *Власелинство Свете Богородице на Љевиши*, Историјски часопис XXIII, 39–50.
- Николић С. 1998, *Призрен од средњег века до савременог доба (урбанистичко-архитектонски развој)*, Призрен.
- Новаковић С. 2003, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. године*, Списи из историјске географије, Београд, 59–102.
- Петровић В. 2015, *Градски мейохи*, Споменница академика Милоша Благојевића, Београд, 139–150.
- Петровић В. 2019, *Српски средњовековни град и манастир: њихови од његовине и рударства и црквена имовина у урбаним насељима (13–15. век)*, Црквене студије 16/2, 203–211.

- Пириватрић С. 2015, *Хронологија и историјски контекст подизања манастира Суденице. Прилог изражавању проблема*, Зограф 39, 47–56.
- Пурковић М. Ал. 1938, *Попис цркава у старој српској држави*, Скопље.
- Томовић Г. 1974, *Морфологија ћириличких написица на Балкану*, Београд.
- Ћирковић С. М. 1974, *Суденичак њовеља и суденичко власелинство*, Зборник Филозофског факултета у Београду XII–1, 311–319.
- Ћирковић С. 1997, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, духовници, војници, Београд, 423–434.
- Ћирковић С. 1998, „Насељени градови“ *Константинова Порфирогенија и најстарија историјална организација*, Зборник радова Византолошког института 7, 9–32.
- Ћирковић С. (ур.) 2000, *Историја српског народа*, I, Београд.
- Ћирковић С., Михаљчић Р. (прир.) 1999, *Лексикон српског средњег века*, Београд.
- Ћук Р. 1981, *Извоз свиле из Дубровника у Венецију у XIV веку*, Историјски часопис XXVIII, 17–25.
- Ферјанчић Б. 1992, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево–Београд.
- Фостиков А. 2016, *Занатство у средњовековној Србији*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Храбак Б. 1984, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насебина*, Зборник радова Народног музеја Чачак 14, 5–86.
- Штепић М. 2015, *Виногради на њоседима манастира Свети Арханђели код Призрена*, Београдски историјски гласник VI, 119–128.
- Штепић М. 2020, *Виноградарство у средњовековној Србији*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет Универзитета у Београду.

*

- Čremošnik G. 1929, *Dubrovački konzulati u Srbiji do Dušanovog vremena*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLI–2, 81–94.
- Katić T. 2013, *The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century*, OTAM 33, 113–138.
- Milutinović B. 1986, *Veze Bogdana Kirizmića i Dubrovnika (1359–1371)*, Godišnjak Arhiva Kosova 21–22, 7–16.
- Mrgić J. 2011, *Cives et civitates: urban studies in recent Serbian historiography: in memory of prof. Sima Ćirković*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд, 245–259.
- Živković T. 2008, *Constantine Porphyrogenitus' Kastrata Oikoumena in the Southern Slavs Principalities*, Историјски часопис LVII, 9–28.

Prizren was one of the rare towns that found itself within the state of the Nemanides almost at its very beginning – it was added to the Serbian state by Stefan the First-Crowned. It had a status of an urban settlement already at the time of the reign of Basil II Porphyrogenitus who mentions it in the 1019 charter as the seat of the diocese and according to the canons of the Christian church the bishop could have his seat only in the city. The urban status of Prizren continued further and it was corroborated when the Serbian Orthodox Church was founded in 1219/20 and when the city remained the seat of the diocese of the same name. Prizren retained such a status during the entire Middle Ages, as well as later, during the times of the Ottoman rule, up until the most recent times.

As the city and the diocese seat, Prizren had several churches, the number of which increased during the Middle Ages. Serbian rulers and noblemen had new churches built and old churches restored in the city itself, as well as in its broader surroundings. They gave Prizren a specific look and they also impacted the development of the urban circumstances. In addition to being spiritual centres, the churches and monasteries were also economic centres with strong economic function that developed from the original intent and obligation of the ktetors to provide the given church and, especially, the monastery with the conditions for their normal functioning. The opulent donations of the ktetors and other donors turned the original church estates into strong economic centres that traded with their surpluses, thus providing additional funds. The presence of merchants additionally impacted the economic growth which in turn led to the further urban development of the entire area.

In Prizren and its surroundings, there were several churches and monasteries that had wealthy estates. The biggest among them were the Holy Archangels Monastery, Church of the Holy Virgin of Ljeviša, as well as Chilandar [monastery] located on Mount Athos. In addition to the large estates in the villages of Prizren, these churches also had their buildings, workshops and “men” in the city itself, as well as diverse income. The most important income came from the marketplaces and panagyris – the events that brought a large number of people to the city whose presence and actions impacted the development of trade.

The churches also had their craftsmen who were placed in Prizren. Thanks to them, the city developed into a centre of crafts, which additionally attracted merchants. As a part of its possessions, the bishopric Church of the Holy Virgin of Ljeviša had “the house of wax” where wax was produced and processed. The famous export items originating in this city, in the production of which the church had a significant share, were both silk and wine. The silk was exported to Venice via Dubrovnik (Ragusa).

The urbanisation of Prizren took place in a specific manner, which was also contributed to by the city's churches. In addition to making the city more beautiful with their appearance, with their

economic activities the churches also contributed to the development of urban elements. By organising marketplaces and squares, under the legal regulations of the rulers, they encouraged the arrival of a larger number of people and the development of trade and services. The presence of craftsmen among the church people contributed to the development of this economic branch, which along with the trade was the most deserving for the further urbanisation of the city. The enabling of the churches to bring new “men” to their estates encouraged the demographic growth of the population, as one of the important urbanisation factors.